

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

УДК 349.4

БУРДІН М.Ю.

**РЕФОРМУВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН У ЗАХІДНОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)**

У статті здійснено критичну рефлексію суспільно-політичних змін у європейській цивілізації в середині XIX ст., які позначилися формуванням національно-демократичних держав з новітньою правовою культурою ліберальної демократії і конституційним правом. Австрійська конституційна монархія, в складі якої перебували західноукраїнські землі, закріпила право власності на землю за селянами, сформувала сприятливіші, ніж у Наддніпрянській Україні, умови для розвитку приватновласницьких земельних відносин та здійснила реформування державно-правових інститутів, надавши можливість українському народу формувати місцеві інститути самоврядування та національний парламент, які засвідчили політичну державотворчу суб'єктність селянської верстви.

Ключові слова: земельні відносини, суб'єкти земельної власності, українське державотворення, конституційне право.

В статье осуществлено критическую рефлексию общественно-политических изменений в европейской цивилизации в середине XIX в., которые сказались формированием национально-демократических государств с новой правовой культурой либеральной демократии и конституционным правом. Австрийская конституционная монархия, в составе которой находились западноукраинские земли, закрепила право собственности на землю за крестьянами, сформировала более благоприятные, чем в Приднепровской Украине, условия для развития частнособственнических земельных отношений и осуществила реформирование государственно-правовых институтов, предоставив возможность украинскому народу формировать местные институты самоуправления и национальный парламент, которые засвидетельствовали политическую государствообразовательную субъектность крестьянских слоев.

Ключевые слова: земельные отношения, субъекты земельной собственности, украинское государствообразование, конституционное право.

In the article the critical reflection of social and political changes in the European civilization in the middle of the XIX century, which are affected by the formation of national-democratic states with a new legal culture of liberal democracy and constitutional law. The Austrian constitutional monarchy, which included a Western land, securing ownership of the land to the peasants, has formed more favorable than in the Dnieper Ukraine, the conditions for the development of private ownership of land relations and carried out a reform of state and legal institutions, providing an opportunity to the Ukrainian people to form local self-government institutions and the national parliament, which witnessed political subjectivity state building peasant stratum.

Key words: land relations, land ownership entities, Ukrainian state building, constitutional law.

Актуальність теми дослідження зумовлюється тим, що до цього часу існуючі розбіжності між західноукраїнською спільнотою і рештою українського народу у розумінні приватної власності на землю, оцінці колгоспного ладу в економіці та місця і ролі капіталістичного виробництва, пов'язаного з товарним виробництвом сільськогосподарської продукції, ускладнюють порозуміння різних політичних сил щодо проведення земельної реформи.

© БУРДІН М.Ю. – кандидат юридичних наук, доцент, проректор (Харківський національний університет внутрішніх справ)

Зазначимо, що західноукраїнські землі тривалий історичний період були в складі європейської цивілізації, тоді як Наддніпрянщина майже 300 років була у складі євразійської цивілізації – російського самодержавства, пізніше Радянського союзу. Тож в землеробській культурі селян західного регіону та в їх історичній національно-державницькій пам'яті збереглися цінності приватновласницького господарювання в єдності з розвитком духовної культури, яка не зазнала істотного впливу московського самодержавства з його одержавленою православною церквою, а в радянський період – атеїстично-соціалістичного світогляду. М. Грушевський, досліджуючи революційні суспільно-політичні події в Європі в середині XIX ст., оцінив їх як «весну народів». Метафора «весна» має найбільш зримий для сприйняття смисл відродження схолоднілого, замороженого стану речей. Для правознавчої думки поняття «весна народів» має глибше і змістовніше ціннісно-смісловне значення: по-перше, це пробудження європейських народів до свободи, до пізнання своєї історії, культури, державно-правових традицій; по-друге, це відродження національної самосвідомості і визволення селян з-під кріпацької залежності.

З відміною кріпацтва в 1848 р. та відповідними реформами земельних відносин починається так званий прусський шлях розвитку капіталізму у сільському господарстві. Земля стає товаром і концентрується у великих землевласників. На Буковині, за даними земельного кадастру 1898 р., майже 50% землеволодінь мали площу понад 100 га; ними користувались 0,5% великих землевласників. Приблизно 60% селян володіли земельними ділянками до 2 га. Ознакою реформування земельних відносин було посилене втягнення землі у сферу купівлі-продажу, і цей процес зростав щороку. Так, якщо у 1890–1898 рр. на Буковині здійснювалося в середньому щороку 20 торговельних угод купівлі-продажу земельної власності на суму 3950 тис. крон, то у 1900–1911 рр. – 103 операції на суму 4671 тис. крон. У результаті ціна на землю зросла. У цей період відбувався й перерозподіл землі, в результаті чого зникли економічно слабкі господарства й одночасно зростали економічні сили [1, с. 79–82].

Австрія в середині XIX ст. характеризувалася своєю прихильністю до ідеології Європейського Просвітництва та її реалізацією у правову систему держави. Так, перша австрійська конституція, проголошена 25 квітня 1848 р., відкривала можливості як для розвитку особи, так і для розвитку окремих народів і народностей Австрії. Проголошувався принцип суверенітету народу: «Всяка влада держави виходить від народу і здійснюється у спосіб, визначений в конституції». Ствердження австрійського конституціоналізму сприяло піднесенню політичної активності всього населення Галичини. Вже в кінці XVIII ст. австрійська монархія почала втілювати передові для того часу філософсько-правові ідеї, які стосувалися приватної власності, свободи, юридичного статусу громадянина і національних менших. Імператор Йосип II у 1782 р. скасував інститут підданства селян династії Габсбургів і водночас обмежив права панів над селянами. Найбільшу увагу уряд Австрії звернув на ті філософсько-правові засади Європейського Просвітництва, які стосувалися єдності економічного і соціального розвитку країн і держав. Саме тому Йосип II у своїй політиці проведення реформ акцентував увагу на правовому регулюванні економічних і соціальних відносин. Були розширені громадянські права селян: селяни дістали право одружуватися без згоди пана, віддавати дітей до шкіл, шукати заробітку де завгодно. Одночасно було проведено реформування суддівської гілки влади, внаслідок чого селяни мали право безпосередньо, без згоди пана, звертатися до суду в разі порушення майнових та інших соціальних і громадянських прав. Найбільш значимі реформи були проведені в оподаткуванні селянських приватновласницьких земельних господарств. Із 1799 р. правова реформа утвердила нову норму оподаткування: «70% прибутку з праці йшло селянинові, 18% – державі і тільки 12% – дідачеві» [2, с. 477–479]. Проте Австрійська держава під час війни з Наполеоном зазнала значних руйнувань, було скасовано деякі норми, які стосувалися регулювання земельних відносин, зокрема збільшено податки на господарську діяльність селян.

Справжнє відродження української приватновласницької діяльності на землі відбулося після 1849 р., коли Франц-Йосип I «дарував» імперії нову конституцію. Для Галичини крайову конституцію було надано цісарським патентом 29 вересня 1850 р. Особливо важливою для українського населення Галичини стала конституційна норма, яка проголошувала, що всі народності, що проживають в коронному краї, є рівними в управлінні, і кожен народ має право на збереження і розвиток своєї народності і своєї мови. Усі вищезазначені правові реформи, проведені австрійським урядом, разом із тими, що стосувалися культурно-просвітницького життя українського народу, істотно сприяли українським селянам і міщанам вийти за межі вузького етнографічного провінціалізму та призвичаїли українців жити за нормами конституційного права і відчувати себе рівноправними громадянами цієї держави. Порівняно з селянами Наддніпрянської України, які перебували в правовому статусі підданих самодержавства і в межах інституту кріпацтва, західноукраїнський селянин став суб'єктом не лише господарювання, але й суспільно-політичного і громадянського життя. У цьому контексті І. Франко писав, що проведені в Австрії конституційно-правові реформи «утворили з селянина самостійну суспільну силу, якої не можна вже було ігнорувати» [3].

Значний вплив на українське державотворення справила й греко-католицька церква в Галичині. З одного боку, залежна від Ватикану уніатська церква в Галичині формує універсальний західноєв-

ропейський католицький менталітет, який докорінно відрізняється від православного візантійського менталітету Наддніпрянської України; з іншого – за часів панування Польщі, особливо в міжвоєнний період, саме належність до греко-католицької церкви ідентифікувала національну належність українців Галичини, на відміну від польського римо-католицизму, зберігала українську окремішність у Галичині [4, с. 705].

У другій половині XIX ст. українське селянство в складі Австрії поступово звільнялося від впливу польської шляхти, яка прагнула економічно, фінансово і культурно обмежувати на місцевому рівні розвиток українського села, зокрема приватновласницького господарювання. Зазначимо, що розвиток товарно-грошових відносин потребував від селян організації нових суб'єктів господарювання, зокрема кооперації виробників, продавців і споживачів сільськогосподарської продукції. Було засновано низку економічних установ: «Народна торгівля» (1883), «Сільський Господар» (1898), «Крайовий Кредитовий союз» (1898), «Союз для збуту худоби», «Союз молочарських спілок» та ін. На той час більшість торговельних підприємств знаходилася в руках польської шляхти та представників єврейських фінансово-купецьких груп, які скуповували в селян сільськогосподарську продукцію за заниженими цінами і продавали в містах за завищеними цінами, отримуючи надприбутки та визискуючи селян. Крім того, відсутність банківської системи кредитування селян давала змогу означеним вище суб'єктам господарювання надавати позики селянам із завищеною відсотковою ставкою в рахунок майбутньої сільськогосподарської продукції, що посилювало фінансову залежність селян. Українські селяни, отримавши правові засади для саморозвитку, зокрема розширення виробництва сільськогосподарської продукції, потребували оборотного фінансового капіталу, який вони могли отримати, будучи рівноправними суб'єктами товарно-грошових відносин.

Західноукраїнські землі були за своїми природно-кліматичним умовами нерівноцінні: чорноземі переходили в полісся і в карпатські гори з їх полонинами. Отож виокремилися три види приватновласницького господарювання селян: виробництво зерна та коренеплодів; м'ясо-молочної продукції та продукції лісового господарства; також було розповсюджене солеваріння. У сільськогосподарському виробництві сформувався симбіоз рослинництва, тваринництва, лісового господарства і солеваріння. Трудова діяльність західноукраїнських селян була зосереджена не тільки на виробництві сільськогосподарської продукції, лісоматеріалів, солі, а й на торгівлі та транспортуванні товарів на далекі відстані. Нагадаємо, що в кінці XVII ст. в Галичині створюються компанії із транспортування солі, дерева, інших товарів, таким чином, транспорт відділяється від виробництва і торгівлі. Характерною особливістю було те, що поступово торгівля товарами, яка в основному була зосереджена в руках великих землевласників (переважно поляків і євреїв), переходила до рук купецького капіталу, разом з ними в торгівлю масово включаються селяни, створюючи навіть окремі торговельні спілки.

У другій половині XIX ст. розгорнулася боротьба за викуп у великих землевласників земель для розвитку дрібного і середнього сільськогосподарського підприємництва. Конституційне право Австрії надавало реальну можливість вільному обігу землі як товару та накопиченню фінансового капіталу. Проте великі землевласники бажали за завищеною ціною продати землю українським селянам, які інколи не мали у своєму розпорядженні належного фінансового ресурсу. Водночас крайовий банк був зацікавлений підняти відсоткову ставку для кредитування селян. За таких обставин представники селянських родин емігрували до Америки (переважно США і Канади, але й Бразилії, Аргентини) для заробітку, щоб викупити землю. Галичани виїздили на сезонні роботи до Чехії, Німеччини, Румунії, Данії, у прикордонні російські губернії. На початку XX ст. еміграційні процеси пішли різко вгору: якщо у 1890–1900 рр. емігрувало 78 тис. галичан, то за десять років XX ст. понад 224 тис., а за іншими даними – 478 тис. [5, с. 78; 6, с. 22]. Тож зростала частка земель, які перебували у приватній власності селян, а також кількість суб'єктів приватного землеволодіння, які ставали платоспроможними, незалежно від банківського капіталу та різного роду лихварів. Д.Дорошенко наводить такі дані: внаслідок скасування кріпацтва в Галичині з'явилося 375 тис. вільних селянських господарств. Викуп дідачам за землю платила держава, а селяни повертали їй викупні гроші протягом 50-ти років [7, с. 317–320]. І. Крип'якевич стверджує, що на початку XX ст. зросла трудова міграція селян: лише до Німеччини на сезонні роботи виїжджало до 100 тис. чол. Протягом десятиріччя в селянські руки перейшло до 140 тис. га землі [8, с. 292].

Розвитку монетарної економіки сприяло те, що в кінці XIX ст. австрійський парламент провів грошову реформу. На зміну гульдену валютною одиницею була визнана крона, що сприяло зменшенню інфляції, стабілізації фінансового ринку та розширенню товарного обігу. Саме в цей час набули поширення оновлені інститути монетарної економіки – «торги» і «ярмарки». Між торгами і ярмарками існувала відмінність не лише в їх організації, але й у господарській функції: на ярмарках не тільки продавали окремі товари, проходив їх обмін, на них також укладались умови про наступну доставку тих чи інших товарів; на ярмарках не тільки проводився територіальний обмін товарами, на них також відбувалася міжнародна торгівля [9, с. 34]. Селяни брали активну участь у торгівлі, вони продавали й одночасно були купцями. Торги та ярмарки впливали на обмін між містом і селом, між окремими частинами краю, іншими країнами. Це сприяло піднесенню товарного виробництва, залученню широ-

ких мас у товарно-грошові відносини, що відіграло позитивну роль не тільки в економічному розвитку регіону. На той час ярмарки і торги були центром запозичення досвіду виробництва тих чи інших товарів. Водночас вони відігравали важливу роль в культурному обміні народів.

У контексті сказаного цілком правий був А. Сміт, коли стверджував, що «кожний індивід прагне застосувати свій капітал якомога ближче від дому, а отже, якомога більшою мірою підтримати» вітчизняного виробника, дати прибуток і роботу найбільшій кількості співвітчизників. Найбільша і найважливіша сфера торгівлі – це торгівля, яку провадять між собою жителі міст і жителі сіл. Городяни беруть із сільської місцевості сировину, що становить або матеріал для їхньої праці, або продукти для підтримки їхнього існування; вони платять за цю сировину, посилаючи назад у села її певну частку, вже перероблену й готову для безпосереднього вжитку. Отже, що дорожча готова продукція, то дешевша сировина, і все те, що має тенденцію підвищити ціну готової продукції, сприяє зменшенню ціни сировинної продукції землі, а отже, гальмує розвиток сільського господарства. Якщо «менша мінова вартість... сировинної продукції, то менше стимулів збільшувати її виробництво має і землевласник (удосконалюючи методи господарювання), і селянин (ретельніше обробляючи землю)» [10, с. 644–648].

У міру розвитку приватновласницьких земельних відносин українських селян Галичини, Буковини і Закарпаття наприкінці XIX ст. посилюється боротьба за ідеологічний вплив на селянство з боку різних політичних партій, серед яких варто передусім виділити Українську радикальну партію, засновану в Галичині в 1890 р. Програма партії, розроблена І. Франком, містила дві частини: максимальна прагнула змін, «згідно з здобутками наукового соціалізму, себто колективного устрою праці і колективної власності засобів продукції, повної волі одиниці і її впливу на політичне життя», а мінімальну І. Франко охарактеризував як «систематизування того, чого домагається народ» [11, с. 23]. На відміну від програми-максимум, програма-мінімум виступала за збереження дрібної і середньої власності, передбачала ряд реформ, спрямованих на: 1) зменшення податкового тиску на дрібні і середні селянські господарства, що мало затримати пролетаризацію села; 2) дозвіл викупу сільськими громадами поміщицької землі; 3) сприяння утвердженню кооперативних «кредитових й операційних інституцій у внутрі сільських громад» [12, с. 309]. Усі пропоновані партією соціально-економічні реформи були спрямовані на збереження і розвиток заможної верстви селянства, в якій галицькі радикали вбачали свою основну соціальну базу.

Програма партії викликала критику з боку «молодих радикалів», які більшістю вважали себе марксистами (Ю. Бачинський, В. Будзиновський, М. Ганкевич, О. Колесса, Є. Левицький, В. Охримович) [13, с. 21]. У партії створюються дві групи – лівих радикалів і правих радикалів. У 1899 р. ліві радикали, які почали називати себе соціал-демократичною групою, виходять з лав УРП і проголошують створення Української соціал-демократичної партії. Політичною платформою новоутвореної партії була програма австрійської соціал-демократії, яка в соціально-економічній сфері дотримувалася класичних постулатів марксизму, зокрема ліквідації приватної власності та експлуатації селян, гегемонії пролетаріату і т. ін.

Одночасно з утворенням УСДП відбулося організаційно-політичне оформлення національно-демократичного руху. З ініціативи М. Грушевського, І. Франка, Ю. Романчука, К. Левицького, В. Охримовича та ін. було засновано Національно-демократичну партію. В основу програми НДП було перенесено більшість положень УРП, однак не було вироблено одностайного погляду на вирішення соціально-економічних проблем: якщо націонал-демократи наголошували на тому, що вони рахуються з «теперішнім капіталістичним устроєм, то радикали виступали за цілковите знищення існуючого ладу, ліквідацію приватної власності й інтернаціоналізацію економіки» [12, с. 327].

Загалом з 1848 р. сформувалися чотири головні напрями: українофільство (у розумінні самостійництва), полонофільство, австрофільство, москвофільство (русофільство), які, незважаючи на різні державно-політичні ідеали й орієнтації, були невід'ємними складовими українського національно-визвольного руху в Галичині.

Інститути парламентаризму і місцевого самоврядування, які були в Галичині, на Буковині і в Закарпатті, були представлені також і селянами. На той час в європейській теорії держави і права утвердився концепт, що право має не формальну юрисдикцію, а «юриспруденцію інтересів». Право – це не математика і не формальна логіка, воно має відображати «життєві цінності, реальні інтереси людей», звідси «право є сукупністю життєвих умов суспільства в широкому сенсі» [14, с. 524]. І в Австрійському сенаті, і в крайових сеймах були представники і селян, і землевласників, хоча переважали правники (адвокати, професори університетів і судді). Варто зазначити, що в знак протесту намаганням польської парламентської групи затвердити законопроект про податок на оселю, українські парламентарі покинули залу засідання. Оскільки на той час українське представництво було меншим, закон було прийнято. Пізніше за результатами виборів українська парламентська група збільшилась, що дало змогу скасувати цей закон. Виборче законодавство, яке обмежувало виборче право селян майновим цензом, також було змінено на користь українського народу, зокрема селянства. Отже, парламентська демократія надавала селянам можливості бути реальним суб'єктом українського національного державотворення.

Серед українських парламентарів того часу варто виділити доктора права Є. Олесницького, поляка за походженням, який вважав, що «можна бути щирим українцем, а навіть визначним українським діячем, а проте походити з польської шляхетської родини» [15, с. 5]. Після поразки українських парламентаріїв під час обговорення законопроекту про податок на оселю він виступив із промовою, у якій наголосив, що «хоч українські послы в соймі в невеликім числі, вони є представниками цілого народу, що нараховує половину населення краю... „Бажаємо, – говорив він до польських послів, – працювати спільно з вами для добра краю, але домагаємось, щоб наші політичні, економічні і культурні вимоги трактовано як постулати цілого народу, щоб нічого не діялось без нас і проти нас”». Із помітних промов Є. Олесницького в той період була його репліка на виступ польського посла С. Гломбінського, який назвав Східну Галичину польською землею, а український народ плем'ям. У своїй гарячій відповіді сказав він послові: «Це наша земля, а не ваша! Знайте, що цієї землі не дамо собі нікому видерти!» Саме Є. Олесницький започаткував виборчу реформу, що тривала довгі роки і принесла деякий успіх у 1914 р. [16, с. 128].

Є. Олесницький був одним із провідних діячів вищезгаданого «Сільського Господаря» – крайового хліборобського товариства в Галичині, яке у своїй діяльності передбачало правовий захист селян державою і поміщиками, самоврядування, влаштування курсів для селян, поширення найновіших знарядь праці та ін. У 1910 р. «Сільський Господар» мав вже 85 філій, 317 гуртків, 12,5 тис. членів. Діяльність «Сільського Господаря» припинена радянською владою в 1939 р. [8, с. 386]. У 1908 р. Є. Олесницький заснував Земельний іпотечний банк, який надавав пільгові кредити українським селянам [16, с. 133].

Український народ у складі Австро-Угорщини на зламі століть інволюційно трансформувався в нову цивілізаційно-правову систему, у якій принципи ліберальної демократії втілювалися в державно-правові інститути і утверджували нові форми суспільного життя, позбавленого класових, національних, релігійних та інших антагонізмів і суперечностей. Основним принципом суспільно-політичної організації життя ставали національні держави республіканських форм правління з верховенством конституційного права, яке покликане захищати основоположні цінності європейської цивілізації – приватну власність, права і свободи людини і громадянина, національних менших і релігійних конфесій. Галицькі українці, залишаючись під юрисдикцією Австро-Угорщини, усвідомлювали себе складовою української нації та духовно споріднювали себе з Наддніпрянською Україною. Маючи у своїй правовій культурі глибоко укорінені в минулу історію національні цінності і традиції, що збереглися завдяки Українській греко-католицькій церкві, галичани стали провідною верствою європейського вектору розвитку всієї України. Головним стрижнем політичної свідомості галичан є усталена недовіра до російської імперської держави та глибоке переконання, що лише докорінний розрив тісних «братерських» стосунків з російською державою та відокремлення української православної церкви від російської дасть можливість солідаризуватись ідеологічно, духовно та спільними зусиллями розбудувати правову державу європейського взірця з її соціально орієнтованою приватновласницькою економікою та міцним громадянським суспільством без надмірної політизації та радикалізації суспільних відносин.

Список використаних джерел:

1. Зубець М.В. Сільське господарство України – від минулого до сьогодення : у 4 т. / М.В. Зубець, В.І. Власов, І.М. Годунов та ін. – К. : Аграрна наука, 2005– . – Т. 2 : Від становлення земельних відносин до комплексної механізації виробництва. – 2005. – 280 с.
2. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України / М.С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1992. – 544 с.
3. Франко І.Я. Проблема селянства в польській літературі // Зібрання творів : у 50 т. – К. : Наукова думка, 1980. – Т. 27. – С. 66–94.
4. Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України / М.Ф. Юрій. – К. : Кондор, 2003. – 738 с.
5. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. / Ярослав Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 360 с.
6. Оглоблін О.П. Західна Україна : [історичний нарис] // Західна Україна : збірник / АН УРСР, Інститут історії України ; за ред. С.М. Белоусова і О.П. Оглобліна. – К. : Вид-во АН УРСР, 1940. – 138 с.
7. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – Львів : Світ, 1991. – 573 с.
8. Крип'якевич І.П. Історія України / І.П. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – 520 с.
9. Bialy Z. Ekonomiczna i kulturowa rola targow i jarmarkow w Malopolsce poludniowej XIX – XX / Z. Bialy // Etnografia Polski. – Т. XII. – S. 34.
10. Сміт А. Система природної свободи / Адам Сміт // Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза. – К. : Вид. дім «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 644–648.
11. Войнаровський Т. Спогади з мого життя // Історичні постаті Галичини XIX – XX ст. / Наукове товариство ім. Шевченка. Бібліотека українознавства. – Ч. 8. – Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1961. – С. 11–75.

12. Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали : у 2-х частинах. – Ч. 1 / за ред. В.Ф. Панібудьласка. – К. : Вища школа, 1997. – 584 с.
13. Гунчак Т. Україна: Перша половина XX століття: Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
14. История политических и правовых учений / под общ. ред. В.С. Нерсесянца. – М. : Норма-Инфра, 2000. – 736 с.
15. Олесницький Є. Сторінки з мого життя / Є. Олесницький. – Львів, 1935. – Ч. I (1860–1890).
16. Сохоцький І. Будівничі новітньої української державності в Галичині. Д-р Євген Олесницький // Історичні постаті Галичини XIX – XX ст. / Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Бібліотека українознавства. – Ч. 8. – Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1961. – С.118–136.